

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

بررسی ساختار ظاهری و محتوایی

دفاتر توجیهات در عصر صفوی

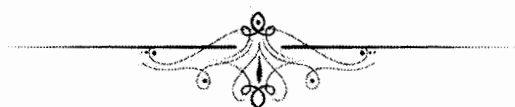
(مطالعه موردی دفاتر توجیهات استان قدس رضوی)

تالیف

الهه محبوب فریمانی

ജി.എസ്.എസ്.എസ്.

بررسی ساختار ظاهری و محتوایی دفاتر توجیهات در عصر صفوی

(مطالعه موردی دفاتر توجیهات آستان قدس رضوی)

نگارش

الهه محبوب فریمانی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

معاونت پژوهش و منابع دیجیتال

پژوهشکده اسناد

۱۳۹۹

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: محبوب فریمانی، الهه، ۱۳۵۵ -
عنوان و نام پدیدآور	: بررسی ساختار ظاهری و محتوایی دفاتر توجیهات در عصر صفوی (مطالعه موردی دفاتر توجیهات آستان قدس رضوی) / نگارش الهه محبوب فریمانی؛ [برای] سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده اسناد.
مشخصات نشر	: تهران : سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۳۷۸ ص.؛ مصور، جدول.
فروست	: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران؛ ۱۵۷۱.
شابک	: ۶۰۰۰۰ ریال: ۹-۶۱۹-۴۴۶-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: مالیه عمومی -- ایران -- حسابداری -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۰ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	: Finance, Public -- Iran -- Accounting -- History -- 16 - 18th centuries-- Sources
موضوع	: آستان قدس رضوی -- حسابداری -- تاریخ -- اسناد و مدارک
موضوع	: Astan Qods Razai -- Accounting -- History -- Sources
موضوع	: آستان قدس رضوی -- امور مالی -- تاریخ -- اسناد و مدارک
موضوع	: Astan Qods Razai -- Finance -- History -- Sources
موضوع	: دفاترهای حساب -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۰ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	: Account books -- Iran -- History -- 16 - 18th centuries-- Sources
موضوع	: مالیه عمومی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۰ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	: Finance, Public -- Iran -- History -- 16 - 18th centuries-- Sources
موضوع	: سازمان‌های مالی دولتی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۰ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	: Government financial institutions -- Iran -- History -- 16 - 18th centuries-- Sources
موضوع	: مالیه عمومی -- حسابداری -- قوانین و مقررات -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۰ ق. -- اسناد و مدارک
موضوع	: Finance, Public -- Accounting -- Law and legislation -- Iran -- History -- 16 - 18th centuries -- Sources
شناسه افزوده	: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده اسناد
شناسه افزوده	: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
شناسه افزوده	: National Library and Archives of I.R. of IRAN
رده بندی کنگره	: DSR ۱۱۷۵
رده بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۱۰۷۲۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۵۱۶۲۶۱

انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران؛ شماره ۱۵۷۱

عنوان: بررسی ساختار ظاهری و محتوایی دفاتر توجیهات در عصر صفوی (مطالعه موردی دفاتر توجیهات آستان قدس رضوی)

نگارش: الهه محبوب فریمانی

صفحه آرا: علیرضا خورسندی، شیوا باقری

طراح جلد: محمد قدیمی

ناظر فنی: پرویز بختیاری

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

(معاونت پژوهش و منابع دیجیتال)

شمارگان: ۵۰۰ نسخه/ چاپ اول ۱۳۹۹

چاپ و صحافی: قلم

بها: ۶۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹-۶۱۹-۴۴۶-۹۶۴-۹۷۸

نشانی: تهران، بزرگراه شهید حقانی (غرب به شرق)، بعد از ایستگاه مترو، بلوار کتابخانه ملی، دفتر فروش: ۸۱۶۲۳۲۷۷

نمابر: ۸۱۶۲۳۳۰۱ فروشگاه مجازی: <http://bookshop.nlai.ir> پست الکترونیک انتشارات: Publication@nlai.ir

سامانه انتشارات: <http://publish.nlai.ir>

| فهرست مطالب |

۱۳	سخن ناشر
۱۵	مقدمه

فصل اول: درآمدی بر پژوهش

۲۱	۱. اهمیت پژوهش
۲۳	۲. پیشینه پژوهش
۲۳	۱-۲. پژوهش‌های حوزه تشکیلات دیوانی
۲۵	۲-۲. پژوهش‌های حوزه سندشناسی و سیاق
۲۷	۳-۲. پژوهش‌های حوزه تاریخ آستان قدس رضوی
۲۸	۳. منابع تحقیق
۲۸	۱-۳. کتاب‌های مربوط به دانش استیفا و سیاق
۳۵	۲-۳. کتاب‌های مربوط به طبقه‌بندی علوم
۳۶	۳-۳. منشآت و دستورات دبیری
۳۷	۴-۳. منابع ادبی
۳۸	۵-۳. منابع تاریخی عصر صفوی
۴۲	۶-۳. اسناد

فصل دوم: تشکیلات مالی عصر صفوی

۴۷	۱. مقدمه
۴۹	۲. تشکیلات مالی

۵۱	۳. مشاغل حوزه استیفا
۵۷	۴. دفاتر مالی و پیشینه آن در نظام اداری
۶۰	۴-۱. دفاتر مالی در عهد صفوی
۶۰	۴-۲. آداب درج اطلاعات در دفاتر
۶۲	۴-۳. دفتر روزنامهچه
۶۴	۴-۳-۱. اجزای دفتر روزنامهچه
۶۴	۴-۳-۲. صدر حساب
۶۶	۴-۳-۳. سیر اداری ثبت اطلاعات
۶۹	۴-۳-۴. تفاوت روزنامهچه با دفاتر توجیه و اوارجه
۶۹	۴-۴. دفتر اوارجه
۷۲	۴-۴-۱. اجزای دفتر اوارجه
۷۴	۴-۴-۲. صدر حساب
۷۵	۴-۴-۳. تقسیمات دفتر اوارجه
۷۶	۴-۴-۴. ابوابالمال
۷۸	۴-۴-۵. اربابالتحاویل و التحاصیل
۸۴	۴-۴-۶. تفاوت دفتر اوارجه با توجیهات
۸۵	۴-۵. دفتر مفرده
۸۵	۴-۶. دفتر قانون
۸۶	۴-۷. دفتر مجمل
۸۷	۴-۸. دفتر تحویلات
۸۸	۴-۹. دفتر ابوابالمال

فصل سوم: ساختار عمومی و ظاهری دفتر توجیهات

۹۳	۱. معنی لغوی و پیشینه دفتر توجیه
۹۴	۲. دفتر توجیه در عصر صفوی
۹۶	۳. صاحب توجیه و وظایف وی
۱۰۱	۴. اجزای دفتر توجیه
۱۰۱	۴-۱. شیوه صفحه‌بندی و برش

۱۰۳	۴-۲. اجزای قسمت اول فرد
۱۱۱	۴-۳. گوشوار
۱۱۲	۵. اجزای قسمت دوم فرد
۱۲۱	۶. انتهای سند
۱۲۵	۷. علائم و اصطلاحات اداری
۱۲۵	۸. علائم و اصطلاحات عمومی
۱۲۵	۸-۱. دفعه و بابت
۱۲۷	۸-۲. حشو و بارز
۱۲۸	۸-۳. جایزه
۱۲۹	۸-۴. ترقین
۱۳۱	۸-۵. کما فصلت
۱۳۱	۸-۶. تماماً رسید
۱۳۲	۹. علائم اختصاصی
۱۳۲	۹-۱. داخل و مجری
۱۳۴	۹-۲. نوشته شد
۱۳۴	۹-۳. علامت «ظا» (ظا)
۱۳۶	۱۰. یادداشت‌های اداری
۱۳۹	۱۰-۱. شیوه نوشتن
۱۳۹	۱۰-۲. شکل ظاهری
۱۴۳	۱۱. اصطلاحات اختصاصی
۱۴۳	۱۱-۱. کیفیت
۱۴۴	۱۱-۲. حقیقت

فصل چهارم: ساختار محتوایی دفتر توجیهات (بخش اول: توجیهات)

۱۴۹	۱. مقدمه
۱۵۰	۲. هزینه‌های پرداخت حقوق و مزایا
۱۵۰	۲-۱. مواجب
۱۵۶	۲-۲. مرسوم

۱۶۴	۳-۲. وظیفه
۱۷۱	۴-۲. حق التولیه
۱۷۳	۵-۲. حق النظاره
۱۷۵	۶-۲. حق السعی
۱۷۶	۷-۲. مقرری
۱۷۸	۸-۲. انعامات
۱۸۰	۹-۲. اجرت
۱۸۱	۱۰-۲. مدد معاش
۱۸۳	۱۱-۲. تصدق
۱۸۶	۱۲-۲. مدد خرج
۱۸۷	۱۳-۲. جیره
۱۸۹	۱۴-۲. تکلف
۱۹۰	۱۵-۲. خلعت بها
۱۹۱	۱۶-۲. رسوم
۱۹۳	۱۷-۲. محاضری
۱۹۴	۱۸-۲. مأکول
۱۹۶	۳. هزینه‌های زراعی، کشاورزی، آبیاری، خدمات به مستأجرین و زارعان
۱۹۷	۱-۳. مساعده و تقاوی
۱۹۹	۲-۳. تخفیف
۲۰۳	۳-۳. نقصان
۲۰۴	۴-۳. تعطیل
۲۰۵	۵-۳. نفقة القنات
۲۰۶	۶-۳. تنقیه
۲۰۸	۷-۳. ضروریات طواحین
۲۰۸	۸-۳. حق الشرب
۲۰۹	۹-۳. بازگشت
۲۱۱	۱۰-۳. بذر
۲۱۳	۱۱-۳. کرایه

۲۱۴	۳-۱۲. لم یصل
۲۱۴	۴. هزینه‌های خرید لوازم و وسایل
۲۱۵	۴-۱. اعمال مذکور
۲۱۷	۴-۲. ابتیاع
۲۱۸	۴-۳. بهاء‌المذکور
۲۲۰	۴-۴. قیمت / قیمت‌المذکور
۲۲۰	۴-۵. علف عوامل / علیق
۲۲۲	۴-۶. تنعیل
۲۲۳	۴-۷. مصالح
۲۲۳	۴-۸. کمبود
۲۲۴	۴-۹. صفاری
۲۲۵	۴-۱۰. روشنایی
۲۲۶	۵. هزینه‌های عمران، تعمیر و مرمت
۲۲۷	۵-۱. عمارت
۲۲۷	۵-۲. تعمیر
۲۳۰	۵-۳. مرمت
۲۳۱	۵-۴. اخراجات
۲۳۳	۶. هزینه‌های مرتبط با دیوان
۲۳۳	۶-۱. عوض‌المذکور
۲۳۴	۶-۲. استصوابیات
۲۴۳	۶-۳. عشر و ده نیم
۲۴۸	۶-۴. طلب
۲۴۹	۶-۵. فاضل
۲۵۰	۶-۶. مال وجهات
۲۵۴	۷. هزینه‌های متفرقه
۲۵۴	۷-۱. تفاوت
۲۵۵	۷-۲. خرج
۲۵۶	۷-۳. سوخت

۲۵۷	۴-۷. صرف
۲۵۸	۵-۷. زکات
۲۵۹	۶-۷. تحصیلات
۲۶۳	۷-۷. تحویلات

فصل پنجم: ساختار محتوایی دفتر توجیهات (بخش دوم: مقررات)

۲۷۱	۱. مقدمه
۲۷۱	۲. پیشینه مقررات در منابع
۲۷۴	۳. شیوه نوشتن مقررات در دفتر توجیه
۲۷۵	۴. محتوای مقررات
۲۷۷	۴-۱. احکام، ارقام، و پروانجات
۲۸۲	۴-۲. صورت تمسکات
۲۸۳	۴-۳. تعلیقات
۲۸۵	۴-۴. قرار جمع و قرار حاصل زراعات و باغات
۲۸۸	۴-۵. صورت‌المذکور
۲۸۹	۴-۵-۱. تسعیرنامجات
۲۹۲	۴-۵-۲. وکالت‌نامچه
۲۹۳	۴-۵-۳. حقیقت
۲۹۴	۴-۵-۴. وقف‌نامه‌جات
۲۹۴	۴-۵-۵. نوشته‌جات
۲۹۶	۴-۵-۶. محضر
۲۹۷	۴-۵-۷. عریضه
۲۹۸	۴-۵-۸. قرار اجارات یا قرار اجاره‌نامه‌چه
۲۹۹	۴-۵-۹. تصدیقات
۳۰۰	۴-۵-۱۰. مفاصاحساب

فصل ششم: نتیجه گیری

۳۰۵

نمونه تصاویر دفتر توجیهات، بخش توجیهات

۳۱۳

نمونه تصاویر دفتر توجیهات، بخش مقررات

۳۲۹

فهرست منابع

۳۴۶

نمایه ها

۳۴۹

۱. اسامی

۳۵۵

۲. اماکن

۳۵۹

۳. اصطلاحات

۳۳۷

سخن ناشر

انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران چاپ و نشر آثار علمی و تخصصی خاصی را برعهده دارد که عمدتاً موردنیاز و استفاده کتابخانه‌ها و آرشیوها و مراکز اسنادی و نیز مراکز آموزشی و پژوهشی است.

خطمشی انتشاراتی سازمان در این زمینه، ارائه الگوی نشر کتابخانه‌ای و آرشیوی از طریق چاپ و انتشار منابع علمی-پژوهشی و عرضه مطلوب آثار حرفه‌ای و تخصصی در حوزه‌های علم اطلاعات و دانش‌شناسی (کتابداری و اطلاع‌رسانی) و مطالعات و پژوهش‌های آرشیوی و اسنادی مانند منابع مرجع، سرعنوان‌های موضوعی، رده‌ها، استانداردها، اصطلاحنامه‌ها، مستندها، دستنامه‌ها، فهرست‌ها و فهرستگان‌ها، ایران‌شناسی، اسلام‌شناسی، تاریخ شفاهی؛ همچنین احیا و چاپ منابع نفیس و نادر ازجمله اسناد تاریخی، نسخه‌های خطی، نشریات قدیمی و آثار بین‌رشته‌ای مرتبط و وابسته به این حوزه‌ها در انواع قالب‌ها و محمل‌های چاپی و الکترونیکی است.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران امیدوار است با یاری پروردگار و همراهی اصحاب قلم و اندیشه، در جهت پاسداشت و اشاعه دستاوردهای علمی و فرهنگی ایران‌زمین، با توش و توانی روزافزون گام بردارد.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مقدمه

دیوان‌سالاری و سازمان‌داری در ایران دوره اسلامی همواره مورد توجه محققان بوده؛ به‌ویژه آنکه اداره امور آن بیشتر به دست ایرانیان انجام می‌شده است. دیوان ایرانی، طی قرون و باتوجه به مقتضیات هر دوره تغییر و تحولاتی داشته و با توجه به سیاست‌خاندان حاکم سازمان یافته است.

تشکیلات دیوانی برای اداره بهتر به شاخه‌های مختلفی تقسیم می‌شد و یکی از آن‌ها، با عنوان دیوان استیفا، گرداننده امور مالی در کشور بود. این دیوان بر دخل و خرج مملکت نظارت داشت و معمولاً در بیشتر دوره‌ها بعد از دیوان وزارت، مهم‌ترین دیوان محسوب می‌شد. مستوفیان، اداره دیوان استیفا را برعهده داشتند و لازم بود برای تنظیم بودجه و دخل و خرج کشور با علم حساب و استیفا‌آشنایی داشته باشند و محاسبات را ثبت و ضبط کنند. برای ثبت درآمدها و هزینه‌ها دفاتر مالی در دیوان ایجاد شد. بررسی این دفاتر نظام مالی هر دوره را روشن می‌کند.

در دوره صفوی با اقتباس از سنت‌های اداری ایرانی، تشکیلات اداری و به تبع آن نظام مالی تأسیس شد. در دیوان این عصر، دفاتر مالی گوناگونی بنا بر نیازهای متفاوت به وجود آمد که هر کدام کاربرد خاصی داشت. یکی از این دفاتر، دفتر توجیهات بود که به ثبت هزینه‌های دیوان و دربار اختصاص داشت. بررسی ساختار ظاهری و محتوایی و چگونگی تدوین این دفتر، موضوع اصلی این کتاب است.

تاکنون تنها اسناد تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در عصر صفوی شناسایی شده و هنوز دفاتر مالی دیوان استیفا در منابع بیرون از آستان قدس آشکار نشده است؛ بنابراین برای

نمونه کار فقط دفاتر توجیهات آستان قدس رضوی در عصر صفوی^۱ بررسی شد تا بر اساس آن بتوان به مسئله اصلی پاسخ داد. لازم به توضیح است که دفاتر توجیهات موجود در آستان قدس رضوی فقط برای هزینه‌های این تشکیلات تدوین شده‌اند ولی الگوی اصلی آن‌ها همان تشکیلات دیوانی صفوی است؛ بنابراین می‌تواند در مقیاس کوچک‌تر به عنوان الگویی از تشکیلات دیوانی دوره صفوی مطرح شود.

با توجه به اسناد موجود، درباره دفاتر توجیهات پژوهشی انجام نشده و آنچه در کتاب‌های علم سیاق و حساب آمده بسیار مختصر است. نویسنده این کتاب در نظر دارد با استفاده از مصادیق و شواهد (اسناد و نسخه‌های خطی مربوط به استیفا و سیاق)، اجزا و ترکیبات دفاتر توجیهات و تغییرات آن‌ها را در دوره صفوی بررسی کند.

حدود ۱۹ هزار برگ سند درباره دفتر توجیهات در مرکز اسناد آستان قدس رضوی موجود است که از این میان ۱۳۴۶ برگ مربوط به دوره شاه‌عباس اول صفوی، ۷۸۶ برگ دوره شاه‌صفی، ۲۷۳۹ برگ مربوط به دوره شاه‌عباس دوم، ۵۹۷۴ برگ مربوط به دوره شاه‌سلیمان، ۵۷۱۸ برگ مربوط به دوره شاه‌سلطان حسین، ۸۲۱ برگ مربوط به دوره شاه‌تهماسپ دوم و ۱۵۳۶ برگ مربوط به دوره شاه‌عباس سوم است.

با توجه به تعداد زیاد اسناد، اسناد به صورت نمونه‌ای انتخاب شدند. به این ترتیب که ابتدا موضوع‌های مندرج در دفتر توجیهات دسته‌بندی و سپس بر مبنای آن، چند نمونه سند از دوره هر شاه صفوی برای بررسی انتخاب شد. ملاک‌گزینش سند، موضوع آن بود. بنابراین خوش خط بودن یا نبودن سند تأثیری در انتخاب نداشت. چه بسا اسنادی (به‌ویژه اسناد سال‌های ۱۰۲۵-۱۰۲۹ ق) بودند که بسیار ناخوانا بودند، ولی به دلیل موضوع انتخاب شدند و نگارنده برای خواندن آن‌ها مدت‌ها وقت صرف کرد. در مجموع حدود شش هزار برگ سند به صورت کامل بررسی شد. البته برای نتیجه‌گیری نهایی درباره برخی اصطلاحات، یا همه اسناد مربوط به آن اصطلاح دیده شد یا با استفاده از نرم‌افزار سیمرغ^۲ آمار کمی بیشتری از آن اصطلاح استخراج شد.

کتاب حاضر در شش فصل تنظیم شده است. فصل اول، به اهمیت پژوهش و پیشینه تحقیق، معرفی و نقد و بررسی منابع استفاده‌شده اختصاص دارد. در فصل دوم - برای درک بهتر جایگاه دفاتر مالی دوره صفوی - ابتدا تشکیلات مالی این عصر معرفی و سپس دفاتر مالی

۱. لازم به توضیح است که اسناد تشکیلات اداری آستان قدس که دفتر توجیهات بخشی از آن است از صفویه تا پایان قاجار موجود است. در این تحقیق فقط دفاتر توجیهات عصر صفوی بررسی شد.

۲. نرم‌افزار سیمرغ: نرم‌افزاری مخصوص ثبت اطلاعات و جست‌وجوی آن در مرکز اسناد آستان قدس رضوی است.

این عصر شناسایی و تفاوت آن با دفتر توجیهات بررسی شد تا علت گزینش دفتر توجیهات به عنوان موضوع پژوهش مشخص شود. همچنین برای نشان دادن مؤلفهٔ تداوم نظام دیوانی، به سابقهٔ این دفاتر از قرن چهارم نگاه کوتاهی شد. در فصل سوم، ساختار سندشناسی و شکل ظاهری دفتر توجیهات بررسی شد. پیشینهٔ این دفتر در منابع و شیوهٔ تدوین و علائم اداری به کاررفته در آن توسط مستوفیان، از مطالب مطرح شده در این فصل است. هدف اصلی در این بخش، ارائهٔ شیوهٔ چیدمان ظاهری دفتر توجیهات در دیوان است.

دفتر توجیهات به دو بخش توجیهات و مقررات تقسیم می‌شود؛ بنابراین دو فصل چهارم و پنجم به این دو بخش اختصاص یافت و زیرمجموعه‌های مربوط به هر بخش به تفصیل توضیح داده شد. به نوعی، مبحث مربوط به سندپژوهی و بررسی محتوایی اسناد در این دو بخش تبلور یافت. قسمت توجیهات (فصل چهارم)، چون حاوی ثبت هزینه‌های بیشتری است، اصطلاحات مالی فراوانی در آن به چشم می‌خورد. از آنجا که اسناد بررسی شده، به تشکیلات اداری آستان قدس مربوط است؛ برای روشن شدن وجود هزینه‌ها در دولت مرکزی، بین هزینه‌های صورت گرفته در تشکیلات اداری آستان قدس با دیوان مرکزی، مقایسه‌ای از طریق منابع اداری این عصر انجام شد و نتیجه در پایان فصل بیان شد تا مشخص شود چه مقدار از اصطلاحات مالی اسناد آستان قدس، در دیوان مرکزی هم وجود داشته است. فصل ششم هم به نتیجه‌گیری از مطالب اختصاص یافت.

متن اسناد بررسی شده با خط دیوانی و ارقام و اوزان آن با خط سیاقی تحریر شده‌اند؛ بنابراین خواندن آن‌ها دشوار بود. برای مشخص کردن کلمات ناخوانا در متن اسناد شاهد و گواه، از علامت [؟] استفاده شد. «مد» یا همان کشیدگی کلمات، یکی از نکاتی است که در فن سیاق نویسی رعایت می‌شده و قوانین خاصی داشته است؛ همین مسئله باعث شد تا خواندن برخی لغات دشوار باشد. برخی کتاب‌های حوزهٔ سیاق نام برخی لغات مهم را که در صدر حساب کشیده می‌شود، به طور نمونه آورده‌اند. در اسناد بررسی شده در کتاب حاضر هم تعداد این لغات مهم فراوان بود؛ برای همین هنگام بررسی هر اصطلاح، شیوهٔ نوشتاری آن به همراه تصویر، توضیح داده شد تا نمونه و آموزشی باشد برای کسانی که می‌خواهند اسناد دیوانی را بخوانند و با شکل نوشتاری آن‌ها آشنا شوند.

از آنجا که تمامی اسناد استفاده شده در این کتاب در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، در ارجاع دهی به این اسناد به علامت اختصاری ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی) و شمارهٔ اموالی یا ثبت آن‌ها اکتفا شد؛ همچنین برخی از

شماره اموالی‌ها شامل چند برگ سند است که شماره صفحه استفاده شده بعد از علامت [/] ذکر شده است. در فصل سوم هم به طور مبسوط توضیح داده‌ام که منظور از «سرکار فیض آثار» - که در تمامی صدرحساب‌های دفاتر مالی بررسی شده تکرار شده است - آستان قدس رضوی است. همچنین از دو نسخه جداگانه سریع/حساب ابواسحق کرمانی در این پژوهش استفاده شده است: نسخه کتابخانه مجلس و نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی که در ارجاع‌دهی به اختصار «نسخه مجلس» و «نسخه آستان» ذکر شده‌اند. در بازخوانی اسناد درون متن، برخی موارد ناخوانا با علامت سؤال (?) مشخص شده و در مواردی که بین جملات، ضرورتی به بازخوانی نبود از چند نقطه استفاده شده است. برای رفع ابهام جملات از حروف اضافه در داخل کروشه ([]) استفاده شده است.

هیچ نوشته‌ای بدون نقص نیست، این تحقیق نیز از این مسئله مستثنا نمی‌باشد؛ امیدوارم بتوانم در تحقیقات آتی این نواقص را رفع و مطالب لازم را اضافه کنم.

در پایان از سازمان اسناد و کتابخانه ملی که زمینه چاپ کتاب را فراهم کردند و همکاران خوبم در مرکز اسناد آستان قدس رضوی که با در اختیار نهادن اسناد راه را هموار ساختند؛ سپاسگزاری می‌کنم. نیز از آقای مهدی سادات که ویراستاری اثر را پیش از ارسال برای ناشر برعهده داشتند تشکر می‌کنم. همچنین از خانواده دلسوز و مهربانم قدردانی می‌کنم که صبورانه کاستی‌های مرا در خانه تحمل و بزرگوارانه در نوشتن این کتاب همکاری کردند.

الهی محبوب فریمانی